

BERGER VIKTOR¹

MORFOLÓGIA ÉS OSZTÁLYOZÁS

DURKHEIM ÉS A DURKHEIM-ISKOLA HOZZÁJÁRULÁSA A SZOCIOLÓGIAI TÉRELMÉLETEKHEZ

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.2.1

ABSZTRAKT

Az írás rekonstruálja Émile Durkheim térrel kapcsolatos megfontolásait két összetevőre, a társadalmi morfológia és az osztályozás koncepciójára összpontosítva, majd kitér arra, hogy miként gondolták e koncepciókat tovább Durkheim tanítványai. Míg a társadalmi morfológia a társadalmak külső, „alaki” jellemzőire fókuszál, addig az osztályozásproblematika a társadalmi képzetek szintjén mozog. Bár Durkheim és „iskolájának” tagjai az e két szint közti kapcsolatot nem dolgozták ki szisztematikusan, mégis akadnak olyan megjegyzések, melyek alapján e viszony körvonalazható. Durkheim és a Durkheim-iskola térbeliséggel kapcsolatos teoretikus fejtegetéseire sajátos sors várt a későbbiekben. Bár az osztályozás elméletére helyel-közzel manapság is hivatkoznak, úgy tűnik, a morfológiai fejtegetések eltűntek a térelméleti viták horizontjából. A tanulmány amellet érvel, hogy nem kellene e két teoretikus problémát elhanyagolni, mivel hatásuk jóval nagyobb volt, mint az az első pillantásra látszik, másrészt mivel a mai térelméleti viták számára is inspirációt jelenthetnek.

Kulcsszavak: Durkheim, Mauss, Halbwachs, morfológia, osztályozás, térelmélet, francia szociológia

MORPHOLOGY AND CLASSIFICATION

THE CONTRIBUTION OF DURKHEIM AND THE DURKHEIM SCHOOL TO THE SOCIOLOGICAL THEORIES OF SPACE

ABSTRACT

The paper reconstructs how Émile Durkheim viewed space by examining two key notions of his thought: social morphology and social classification. It also traces the ways in which his students and co-workers (the members of the so-called Durkheim school) applied and advanced these concepts. While the concept of morphology focuses on the formal and material aspects of social life, the problem of social classification is located on the level of collective representations. Although neither Durkheim nor the members of the Durkheim School systematically elaborated the connection between these two phenomena, there are some remarks on the basis of which their relationship can be outlined. But this theory of space of the Durkheim school had a peculiar fate. While the theory of classification is cited now and then, references to the concept of social morphology seem to be missing from current theoretical discourse about social spaces. The paper argues that it is a mistake to ignore this theory of social spatiality, partly because its impact was bigger than it might at first appear, and partly because it can still be a source of inspiration for contemporary debates about spatial theory.

Keywords: Durkheim, Mauss, Halbwachs, morphology, classification, spatial theory, sociology in France

¹ A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalom- és Médiatudományi Intézet Szociológia Tanszék tanszékvezető-helyettese, a PTE BTK DSZDI tudományos titkára.

MORFOLÓGIA ÉS OSZTÁLYOZÁS

DURKHEIM ÉS A DURKHEIM-ISKOLA HOZZÁJÁRULÁSA A SZOCIOLÓGIAI TÉRELMÉLETEKHEZ²

Az előző néhány évtized a tér elméleti újrafelfedezését hozta nemcsak a kultúra- és társadalomtudományokban, hanem a szociológiában is (vö. Döring–Thielmann 2008, Warf–Arias 2009). A szociológiaelmélet olyan jeles képviselői kezdték fontos szociológiai kérdésként tárgyalni a térbeliséget, mint Anthony Giddens, Henri Lefebvre, John Urry vagy Pierre Bourdieu. A szociológiai térelméletek³ közös vonása a relacionális szemléletmód, azaz hogy a tereket társadalmilag létrehozottként fogják fel, olyan képződményként, amelyet az alkotóelemek közti viszonyok határoznak meg, sőt ezen alkotóelemek is egymás által határozódnak meg (vö. Löw 2001). Ma szívesen hivatkoznak olyan nagy figurákra, akik vagy már maguk is e térszemléletet képviselték, vagy megelőlegezték azt (pl. Foucault, Lefebvre, Simmel). E viták sokszínűsége fényében meglepő, hogy Durkheim és tanítványai nem gyakran kerülnek a figyelem középpontjába, miközben jelentősen hozzájárultak e téma szociológiai felfedezéséhez és fogalmi megragadásának alapjaihoz.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam, miként gondolta el Durkheim – és az ő nyomdokain haladva a munkatársi-tanítványi köre – a térbeliség társadalmi vonatkozásait. Ennek érdekében közelebbről szemügyre veszem azt a két témakört, amely kapcsán a térbeliséget a Durkheim-iskolában tárgyalták: a társadalmi morfológiát és a társadalmi osztályozást. Az értelmezés során tisztáznunk kell azt a kérdést, hogy lehet-e egyáltalán durkheimiánus térelméletről beszélni, vagy csupán széttartó, egymással összhangba nem hozható fejtegetésekről? Az írásban azt az álláspontot képviselem, hogy ugyan nem szigorúan rendszerezett térelmélet a durkheimi, ám mégsem csupán összefüggés-nélküli megjegyzések halmazáról van szó, hanem egymáshoz kapcsolódó gondolati szálakról. A kifejtés nem szigorúan tudománytörténeti: a durkheimiánus fogalmak és elméletek formálódását önmagában veszem szemügyre, miközben a korabeli tudományos kontextust, a formáló hatású vitákat és szembenállásokat nagy mértékben figyelmen kívül hagyom.⁴

2 A tanulmány írását támogatta az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, *Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban* megnevezésű projekt, mely a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.

3 A térelmélet kifejezést nem az angolszász nyelvterületen elterjedt, pozitivistá szellemiségű *spatial theory* értelmében használom, hanem inkább a kultúratudományok felfogása szerint, amely nem a pozitívizmus szemléletéhez kapcsolódik.

4 Így például részletesebb kifejtést igényelne, hogy miként hatottak a földrajztudomány képviselőivel folytatott viták a morfológia fogalmának alakulására. E kontextus, ha nem is teljesen, részletesebben megjelenik máshol (Berger 2018: 4. fejezet).

A TÁRSADALMI MORFOLÓGIA

A térbeliség Durkheimnél és körében nem a vizsgálódás önálló tárgyaként jelent meg, hanem más témákkal összefüggésben. Az osztályozás esetében a klasszifikációs képesség és a kategóriák társadalmi eredete állt a középpontban (Durkheim–Mauss 1978 [1903]), míg a társadalmi morfológia fogalma a demográfiai és térbeli viszonyok szövevényére utalt. Maga a morfológia kifejezése a biológiából ered, ahol az organizmusok és testrészek méretének, alakjának, felépítésének és külső-belső struktúrájának leírására vonatkozik, szemben a funkciókat vizsgáló fiziológiával.⁵ Manapság némileg szokatlannak hat a morfológia szó használata, ugyanakkor a 19. század szellemi légkörében bevettnek számított a biológiai analógiák és metaforák használata (vö. Pál 2004).

A társadalmi morfológia fogalmának rekonstruálása nem egyszerű, mert Durkheim nem nyújtott precíz és végleges meghatározást: a különböző időpontokban született megfogalmazások ugyan tartalmilag nagyrészt hasonlóak, ám vannak hangsúlybeli eltolódások. Ezen meghatározások közös nevezője, hogy a morfológia a társadalmak materiális aspektusát jelenti, amely Durkheim felfogásában a földrajzi és demográfiai viszonyokra utal. A morfológia kifejezése először az 1894-es *A szociológia módszertani szabályaiban* bukkant fel a társadalmi tények egyik (bizonytalanul tételezett) fajtájaként. A morfológiai tényeket a népesség száma, a társadalom elemi részeinek elrendeződési módja, „összeforrottsági foka”, a népesség térbeli eloszlása, a közlekedési infrastruktúra és a lakóházak formája alkotja (Durkheim 2000 [1894]: 278). Ha „*társadalmi tény minden olyan (...) cselekvésmód, amely képes kényszerítő erővel hatni az egyénre*” (Durkheim 2000 [1894]: 279), akkor némileg ellentmondásosnak tűnik az anyagi viszonyokat társadalmi tényekként felfogni, hiszen azok nem cselekvésmódok. Való igaz, hogy míg a társadalmi tények többi típusait a cselekvés sajátos módjaiként értelmezte Durkheim, addig a morfológiai tények szerinte kollektív létformák (*manière d'être*). A morfológiai tények azonban „nem egyebek konszolidált cselekvésmódoknál” (Durkheim 2000 [1894]: 279), tehát emberi cselekvések eredményei, és mivel maguk is rendelkeznek kényszerítő erővel, értelmezhetők társadalmi tényekként.

A Durkheim által alapított *L'Année sociologique* második számában jelent meg először a folyóirat morfológiai témájú szekciója, amelynek szerkesztői előszavában Durkheim összefüggően kifejtette a morfológia lényegét és jelentőségét a szociológia számára. Ám itt már nem morfológiai tényekről írt, hanem társadalmi morfológiáról, mely az alábbi térbeli-demográfiai tényezőket takarja: a népesség száma, az emberek térbeli eloszlása, a társadalmi életre ható mindenféle dolgok természete és konfigurációja, bizonyos földrajzi képződmények (például folyók, hegységek), az emberek társulási módjai, illetve a lakások formája (Durkheim 1982 [1899]: 241–241). Az újdonság a korábbi meghatározáshoz képest, hogy Durkheim a felsoroltak alapján a társadalmi morfológiát nem csupán „konszolidált cselekvésmódoknak” tartja, hanem olyan földrajzi-materiális viszonyokat is ide sorol, amelyek nem az emberi tevékenység eredményeként keletkeztek. A korábbi koncepcióhoz képest hangsúlyváltás, hogy a morfológia kifejezés már nem csupán a jelenségek bizonyos csoportját jelenti, hanem egy vizsgálódási módot és a szociológia önálló aldiszciplínáját is, amely nem pusztán leírni kívánja a témáját képező jelenségeket, hanem az oksági viszonyok feltárásával létrejöttüket és átalakulásukat, valamint a társadalmi életre gyakorolt hatásukat is vizsgálja (Durkheim 1982 [1899]: 242). A morfológia mint szaktudomány sajátos

⁵ Ugyanakkor a morfológia kifejezése nemcsak a biológia területén jelent meg, hanem például a geomorfológia formájában a földrajztudományban is.

tudományos érintkezési felület; belátásaira azáltal lehet szert tenni, hogy más diszciplínák (elsősorban a földrajztudomány és a demográfia) eredményeit szintetizálják és szociologizálják (vö. Némedi 1996: 90).

Durkheim későbbi írásaiban is vissza-visszatért a morfológia meghatározásának kérdésére (vö. Némedi 1996:90, 92, 152. lj.), ám tartalmilag hasonló elemek említésével. A különféle írásokban megjelenő, visszatérő megfogalmazásai szerint a morfológia a demográfiai és anyagi-térbeli (köztük az akár ember által létrehozott, akár „természetes” földrajzi) viszonyokat jelöli. A különféle megfogalmazásaiban közös, hogy a morfológiának Durkheim ugyan tulajdonít némi hatást a társadalmi élet szempontjából, azonban inkább csak elnagyolt módon, valamiféle befolyásolás vagy hatás formájában. Durkheim szerint a morfológia a társadalom szubsztrátuma, alaprétege vagy „felszíne”, amelyen a valós társadalmi élet zajlik, és amely úgy viszonyul a többi társadalmi jelenséghez, mint az agyi anatómia (morfológia) a lelki/pszichikai folyamatokhoz. Durkheim minden bizonnyal a társadalmiság feltételeinek biztosításában rejlő befolyásra gondolt, amely azonban nem determinálja szigorúan a társadalmak életét és a társadalmi jelenségek mindenkori sajátosságait. Így a morfológia mint „anatómiai” szerkezet egyfajta játékeret biztosít a „tisztán” szociális (azaz nem morfológiai) képződmények számára (vö. Andrews 1993: 121). Durkheim az 1890-es évek végén⁶ már úgy gondolta, hogy a társadalmiságot elsősorban a kollektív képzetek teszik ki, vagyis minden, ami társadalmi: reprezentáció. Ebből viszont az következik, hogy a morfológiai jelenségek a társadalmi és nem társadalmi tényezők határán állnak. Ezek a társadalmi és nem társadalmi tényezők befolyásolják a társadalmiságot, és részben maguk is a társadalmi folyamatok, cselekvések eredményei. A határtudományként és érintkezési felületként elgondolt társadalmi morfológiának ezeket a hatásokat kell vizsgálnia.

A társadalmi morfológia Durkheim tanítványai között is fontos téma volt, különösen Marcel Mauss és Maurice Halbwachs esetében, akik továbbfejlesztették mesterük gondolatait. Mauss 1906-os írásában (*Tanulmány az eszkimó társadalmak évszakonkénti változásairól*) mozgósította a morfológia fogalmát. A Durkheim által elemzett általános mellett létezik Mauss szerint évszakonkénti morfológia is, ami azt jelenti, hogy a térbeli, demográfiai vagy társadalmi szerveződés évszakonként változik: a koncentráció és a szétszóródás ciklikusan változnak, ami eltérő térbeli és népsűrűségbeli mintázatokat hoz létre, ami együtt jár a nagy és az alacsony „hőfokú” társadalmi élet váltakozásával is (Mauss 2000 [1906]). Ezen évszakonkénti váltakozás általános társadalmi szükséglet, nem csupán az „eszkimók” sajátja. Habár előfordulhat, hogy eltérő természeti adottságokra építve,⁷ és más időszakokra elosztva, de minden társadalomban megtalálhatók ezek a ciklusok.⁸

⁶ Érdemes megemlíteni, hogy Durkheim a kifejezés használata előtt is foglalkozott már a később a morfológia fogalmához sorolt jelenségekkel. Az 1880-as évek második felében született rövidebb írásokban is található olyan érvelések, amelyek jellegzetesen „morfológiai” tényezők (például a népsűrűség és a népességszám) relevanciájára hívják fel a figyelmet (Andrews 1993: 111–114). A korai Durkheim még hitt benne, hogy e tényezők magyarázzák a társadalmi élet alakulását. Ezután a *Munkamegosztás*-kötetben (2001 [1893]: 2. könyv, II. fejezet) is morfológiai tényezőket vett szemügyre, hiszen a társadalmi volumen és az erkölcsi sűrűség növekedése alapján akarta megérteni a munkamegosztás kialakulását – s bár a morfológia és a társadalmi élet közti viszony még itt is szoros, már kevésbé determinisztikus (vö. Berger 2018: 4. fejezet). Vagyis Durkheim álláspontja fokozatosan puhult a morfológiai jelenségek meghatározóerejének megítélésében.

⁷ Vagyis a természeti (klimatikus, földrajzi) viszonyok csupán kiindulópontként szolgálnak Mauss számára is, nem a társadalmi élet szigorú meghatározóiként, ezzel pedig a razzialista szellemiségű földrajztudománnyal vitatkozott, mely épp e tényezők elsődlegességét hangsúlyozta. Mauss írása e kontextusban nyer értelmet (vö. Bravo 2006).

⁸ Az évszakonkénti morfológia gondolata Durkheimre is nagy hatással volt, aki később *A vallási élet elemi formáiban* a kollektív forrongás és szétszóródás periodikusan visszatérő időszakairól írt (Durkheim 2003 [1912]).

Maurice Halbwachs, a társadalmi morfológia másik továbbfejlesztője esetében a hangsúly a demográfiai aspektusra került, ugyanakkor nála is jelen volt a térbeliség iránti érdeklődés. Halbwachs (2002 [1938]) megkülönböztette egymástól az általános és a szűkebb értelemben vett morfológiát: míg az utóbbi az osztársadalmi népesedési struktúrát, jelenségeket és folyamatokat jelöli, addig az előbbi az egyes társadalmi részterületek demográfiai és térbeli viszonyait. Vagyis Halbwachs szerint mindegyik nagy társadalmi szféra (politika, vallás, gazdaság) leképződik valamilyen módon a térben, illetve mindegyiknek sajátos demográfiája van. Az általános morfológia vizsgálhatja a részterületek belső életét, ekkor olyan kérdések foglalkoztatják, mint hogy az adott szféra milyen sajátos helyeket, materiális elrendeződéseket és infrastruktúrát hozott létre, hány és mekkora térbeli egységekre bomlik az adott szféra, és milyen népességbeli eloszlások, mozgások figyelhetők meg azokban és azok között. Halbwachs arra is kíváncsi volt, hogy a részterületek (általános) morfológiai viszonyai milyen mértékben vannak hatással az adott szféra alakulására. A hatás erőssége nem állandó: míg a vallási morfológia esetében a legkevésbé fontosak az általános morfológiai viszonyok (bár itt sem elhanyagolhatók), addig a politikum esetében már jelentősek, és a gazdaság szférájában a legjelentékenyebbek (Halbwachs 2002 [1938]). Azonban a három társadalmi részterület nemcsak önmagában vizsgálható. Halbwachs azt a kérdést is felvetette, hogy milyen viszonyban állnak egymással az általános és a szigorú értelemben vett morfológiai viszonyok. Ebben a tekintetben sem állapított meg egyetemesen érvényes mintát. Összességében a politikum szféráját látta a legönállóbbnak, viszont a gazdasági morfológiát szerinte a szigorú értelemben vett morfológia viszonyai határozzák meg (Halbwachs 2002 [1938]: 29–30, 42–43, 49–50). Azonban Halbwachs abban a tekintetben is újítást hozott Durkheimhez képest, hogy szerinte a morfológiai viszonyok nem mechanikusan hatnak (vissza) a társadalomra, hanem csak a róluk kialakított, azaz a társadalomra vonatkozó reprezentációkon és képzeteken keresztül.⁹

A Durkheim-iskola számára a társadalmi morfológia a térbeli-demográfiai viszonyokat jelölte. E fogalom azt is lehetővé tette számukra, hogy nyomon kövessék, elméletileg értelmezzék a társadalmi folyamatok térbeli leképződését és az ily módon létrejött térbeli struktúrák hatását a társadalmi életre. A térbeli viszonyokat nagyjából társadalmilag előállítottként értelmezték.

TÁRSADALMI OSZTÁLYOZÁS

A tér fontos helyet foglal el a társadalmi osztályozás elméletében is, de míg a morfológia kapcsán a térbeliség az anyagságot jelentette, addig itt a terekről alkotott képzetekre vetül a figyelem. Durkheim a 19. és 20. század fordulója után egyre ritkábban használta a morfológia kifejezését és érdeklődése csökkent a téma iránt, helyette inkább vallásszociológiai és etnológiai témák kerültek munkásságának az előterébe. Az osztályozáselmélet klasszikus tanulmánya a tudásszociológiai kontextusban sokat hivatkozott, Durkheim és Mauss által jegyzett *Az osztályozás néhány elemi formája* (Durkheim–Mauss 1978 [1903]). Mint az ismeretes, Durkheim és Mauss azokkal a társadalmakkal összefüggésben állították fel az osztályozás elméletét, amelyeket saját korukban „primitívnek” tartottak, és ezért úgy vélték, hogy híven tükrözik a vélelmezett társadalmi fejlődési folyamat legelemibb szintjét, kiindulópontját.

⁹ Halbwachsról bővebben lásd Berger (2015).

Ebben a munkában kifejtik, hogy az osztályozás a „dolgozók” elkülönült csoportokba sorolásának és a csoportok közötti (például hierarchikus) viszonyok felállításának képessége (Durkheim–Mauss 1978 [1903]: 256, 260). A szerzők szerint nem a dolgok természete tükröződik az osztályozási rendszerekben, de nem is az egyén a fogalmak és kategóriák forrása, ugyanis az osztályozás társadalmi eredetű. Durkheim és Mauss szerint az „elemi szinten” a mai felfogás alapján heterogén elemek tartoztak azonos osztályba (emberek, állatok, növények, eszközök, tevékenységek, rítusok, társadalmi szerepek, égtájak, kozmikus és meteorológiai jelenségek, földrajzi képződmények, totemek stb.), mert a szemügyre vett népek osztályozási rendszerei számára az emberek közötti társadalmi kapcsolatok szolgáltak mintaként (Durkheim–Mauss 1978 [1903]: 328). Egyes ausztrál őslakos és indián törzseknél a térrel kapcsolatos képzetek (égtájak, irányok meghatározása) a csoport társadalmi tagolódásához és térbeli szerkezetéhez – Durkheim korábban azt írta volna: morfológiájához – illeszkedtek. A törzs alegységeinek kijelölt helyük volt a fizikai térben, és az égtájakat is ezekkel azonosították. A társadalom szerkezetével párhuzamos volt a csoportok térbeli eloszlása és a térbeliséggel kapcsolatos képzetrendszer (Durkheim–Mauss 1978 [1903]: 292 skk., 309 skk.). Az ilyen osztályozási rendszerek totalizáló igénnyel léptek fel: mindent kategorizáltak.

Durkheim (2003 [1912]) *A vallási élet elemi formáiban* ismét több helyen kitért a terek osztályozásának, a térbeli kategóriák kérdésére. A szent és a profán vallási alapú dichotómiája minden osztályozás ősfomája, olyan megkülönböztetés, amely lehetővé tette a kiemelkedést a differenciálatlanság állapotából. A szent és profán alapvető differenciája a tér és idő fogalmait is meghatározta: az őslakosok szent helyeket és időket különítettek el egymástól. A vallási (azaz társadalmi) élet térben és időben koncentrálódik (Durkheim 2003 [1912]: 285). Durkheim leírásából az is kiderül, hogy a szent és profán terekre vagy időkre vonatkozó kollektív képzeteket folyamatosan létrehozzák a rítusok cselekvései révén. A kötet arra is felhívja a figyelmet, hogy az elemi szinteken az égtájak és térbeli irányok (fenn–lenn, jobb–bal), illetve a régiók szükségszerűen eltérő érzelmi értékkel rendelkeztek az emberek számára. A filozófiatörténet alapján elmondható, hogy a semleges, homogén tér képzete csak a modern társadalmakban jött létre, Durkheim alapján ez azzal magyarázható, hogy e társadalmakban a térre vonatkozó képzetek immár nem függenek szorosan a társadalmi viszonyoktól, mivel a „logikai szerveződés” elvált a társadalmi szerkezettől és önállóvá vált (Durkheim 2003 [1912]: 400–401).

Durkheim a második, az 1890-es évek végétől kezdődő alkotói korszakában a szociológiát interdiszciplináris és kollektív vállalkozásként fogta fel (vö. Némedi 2005: 66 skk.), és ennek megfelelően a tanítványai és munkatársai körében is fontossá vált a társadalmi osztályozás kérdése. Robert Hertz (1973 [1909]) fontos és nagy hatású (vö. Needham 1973) tanulmányt írt a jobb kéz elsődlegességéről, melyben antropológiai irodalom alapján demonstrálta, hogy a jobb kéz és oldal/irány szinte mindegyik kultúrában megfigyelhető elsőbbsége alapvetően társadalmilag létrehozott különbség. A jobb és bal szembenállása a szent és profán, illetve a tiszta és tisztátalan alapvetőbb – és ezért sok más ellentétpár értelmezéséhez is alapként szolgáló – dichotómiájának az egyik speciális esete Hertz szerint.¹⁰ A jobb oldal és kéz szinte egyetemesen pozitívabb értékelése társadalmi eredetű, nem pedig biológiai adottságokból következik. Ennek nem a jobb agyfélteke¹¹ valós dominanciája a

¹⁰ Az, hogy Hertz a szent és profán különbségét határozta meg fundamentális differenciaként, Durkheimre is nagy hatást gyakorolt.

¹¹ Itt eltekintek annak problematizálásától, hogy a modern kognitív tudományokban az agyféltekék megkülönböztetése meghaladott koncepció.

végző oka, hanem az a vallási (tehát társadalmi) szükséglet, hogy a világot az elemi szinteken duálisan osztályozzák. Ezért rakódik rá a jobb és bal valóban létező biológiai különbségére jó néhány más, kulturálisan kialakított különbség. A megkülönböztetés mögött társadalmi szükséglet áll, a biológia csak arra van hatással, hogy a megkülönböztetés melyik oldalához kapcsolnak pozitív értéket (Hertz 1973 [1909]: 20–21).

A durkheimianusok egyik legfiatalabb képviselője, a sinológus-szociológus Marcel Granet a kínai civilizációval összefüggésben vitte tovább az osztályozás témáját. Megállapítása szerint az érett ókori korszakát megelőzően Kínát a Hertz- és Durkheim-féle duális osztályozás jellemezte. A szent és a profán alapvető dichotómiája szolgált a világmindenség, az emberek, helyek, idők, évszakok, égtájak és tevékenységek osztályozásához, de a *jin* és a *jang* különbségével is analóg volt. A duális osztályozás a férfiak és nők különbségén, valamint a morfológiai viszonyokon alapult ebben az archaikus paraszti társadalomban. Ezt tükrözte a kollektív forrongás és szétszóródás dinamikája is (Granet 1993 [1934]: 77–82, 103–109; 1958 [1929]: 170–171). Az államhatalom megerősödésével Kínában a társadalmi differenciálódás is előrehaladt, a komplexebb társadalmi szerveződés kialakulásával a bonyolultabb osztályozási rendszer létrejötté járt együtt, így a terek kettős osztályozását is összetettebb térképzetek váltották fel: a kozmosz rendjét, s ezen belül a tereket immár négyzetként gondolták el. Ezek a képzetek a társadalmi gyakorlatok alkotta összesség részét képezték. Nemcsak a világmindenséget képzeltek el négyzetszerűen: négyzetes alapúak voltak a városok, a haditáborok, a szántóföldek oltárai, de a fontos uralkodói ceremóniákon is szerepet kapott ez a forma. Az egyes égtájak e négyzetek egyes éleit jelentették; a kínaiak azonban egy ötödik égtájat is ismertek: a középpontot. A tér tagolásának, mérésének és felosztásának különböző módjai és technikái Granet szerint az államvallás gyakorlásával függtek össze: a teret úgy kellett elrendezni és tájolni, hogy kifejeződhessen bennük a kozmikus és a társadalmi hierarchia. A szent négyzet az egész birodalmat szimbolizálta, és egyúttal a megművelt, „kulturált” teret, melyen túl a félállati barbárok találhatóak (Granet 1993 [1934]: 66–70).

Granet mellett Hertz elmélete fontos újítást hozott azzal, hogy a szent és profán duális megkülönböztetését jelölte meg alapvetőként, azonban – Granethoz hasonlóan – ezzel nem megújította, csak továbbfejlesztette a Durkheim és Mauss által lefektetett osztályozási programot, melynek alapján olyan kérdések voltak fontosak, mint hogy miként jelent meg a kategóriákba sorolás képessége, hogyan formálják a társadalmi viszonyok a besorolási osztályokat és azokon belül a térbeli kategóriákat (irányokat, oldalakat, égtájakat, zónákat).

A térre vonatkozó társadalmi képzetek durkheimianus szociológiáját Maurice Halbwachs újította meg, aki mind a kérdésfeltevést, mind a nyelvezetet¹² megváltoztatta. Számára az értelmezési horizontot immár nem az a kérdés jelöli ki, hogy miként kerültek ki az emberi társadalmak a differenciálatlanság állapotából, hanem a kollektív emlékezet társadalomintegráló funkciója áll a középpontban, és ennek kapcsán az, hogy milyen szerepet töltenek be a materiális struktúrák és a terekre vonatkozó képzetek. Nála szerves egységet alkotnak az anyagi térbeliségre és a képzetekre vonatkozó fejtegetések. A kollektív emlékezetről szóló posztumusz kötetének térrel foglalkozó utolsó fejezetében Halbwachs (1991 [1950]) kijelenti, hogy a kollektív emlékezet nemcsak az idővel áll összefüggésben, hanem a társadalmi csoportoknak (legyen szó egész társadalmakról vagy azok bizonyos részéről) szükségük van az anyagi világ sajátos konfigurációira és sajátosan elrendezett terekre annak

¹² Halbwachs alább tárgyal két kötetében nem használja a morfológia kifejezést, és az osztályozás helyett topográfiáról ír.

érdekében is, hogy identitásukat fenn tudják tartani akár tagjaik fizikai távolléte esetén is (Halbwachs 1991 [1950]: 127–129). A tárgyi világ és a tárgyak elrendezése révén létrejövő terek egyfajta „néma társadalmat” alkotnak, mely akkor is a folytonosság érzését biztosítja az embereknek, ha időközben jelentős változások történtek az emberközi kapcsolatokban.¹³ A materiális terek és a társadalmi csoportok viszonyára a kölcsönösség, egyfajta oda-vissza hatás jellemző: a társadalmi csoportok a maguk képére formálják a tereket, ám ezek után már nekik is igazodniuk kell az anyagi világhoz, mely a változtatási kísérletekkel szemben bizonyos ellenálló képességre tesz szert (Halbwachs 1991 [1950]: 128–129).

Az anyagi térbeliség és a társadalmiság kölcsönösen hatnak egymásra, de harmadik elemként a térbeliség képzeteinek is nagyon fontos szerepük van. Halbwachs (1992 [1941]) a Szentföld legendaszerű topográfiájáról szóló művében hatásosan mutatja be, hogy miként konstruálták meg a Krisztus utáni évszázadokban a Szentföld vallási-topográfiai reprezentációját a keresztény közösségek, hogyan vált ez a képzetrendszer valós történelemformáló erővé, mely a materiális tereket is formálta (például akkor, amikor a keresztések e topográfia alapján indítottak hadjáratokat Jeruzsálem visszafoglalására, majd annak megtörténte után a városkép átalakításának láttak neki). A Szentföld topográfiája épp azáltal járult hozzá a kereszténység kollektív emlékezetének fenntartásához és a csoport fennmaradásához, hogy kézzelfoghatóvá tette a keresztény hit absztrakt alaptételeit, mivel azokat konkrét, helyhez köthető, ám szimbolikus, vallásos jelentőséggel felruházott eseményekkel szemléltette.

A Halbwachs-féle topográfia fogalma némileg eltér a durkheimi értelemben vett osztályozási képzettől, hiszen ez nem logikai eszköz, nem a kategóriákba sorolás és az egyes kategóriák közti viszonyok felállítása képezi a lényegét, hanem az elképzelt Szentföld, melynek kitüntetett helyein a vallási érzület számára fontos események zajlottak. A kollektív emlékezetről és a Szentföldről szóló fejtegetések szerves gondolati egységet képeznek. Halbwachs azt mutatta be, hogy miként hat kölcsönösen egymásra ez a három elem: az anyagi térbeliség, a társadalmi viszonyok és folyamatok, valamint a terekről alkotott képzetek. E három elemet Halbwachs tudta a legmeggyőzőbben összekapcsolni a Durkheim-iskolában.

LÉTEZIK-E DURKHEIMI(ÁNUS) TÉRELMÉLET?

A társadalmi morfológia és az osztályozás elmélete jogosan veti fel azt a kérdést, hogy vajon lehet-e beszélni durkheimi vagy – a tanítványai és munkatársai által alakított – *durkheimiánus térelemléletről*? Annak ellenére, hogy mindkét esetben lépten-nyomon tematizálták a térbeliséget, nem az volt a cél, hogy a tér/terek szociológiai elméletét alkossák meg. A társadalmi morfológia elméletének kontextusát az a törekvés adta, hogy a kollektív reprezentációkon (tehát a voltaképpeni társadalmiságon) túlra ki lehessen terjeszteni a szociológiai szemléletmódot és a tudomány hatókörét, fennhatóságát. Az anyagi világot, a lakosság eloszlását az egyes területekre, a népesedési magatartást, a földrajzi és klimatikus adottságokat azért vizsgálták, mert társadalmi mechanizmusok működését vélték felfedezni e területeken is, és ezért vitatták oly határozottan a geográfiai szemléletmód relevanciáját (vö. Berger 2018: 4. fejezet).¹⁴ Feltehetőleg azért sem akartak Durkheimék explicit

13 Ezzel Halbwachs hasonló gondolatokat fogalmaz meg, mint évtizedekkel később Bruno Latour, aki szerint az anyagi világ képezi az emberi társadalmak integrációjának alapját, mert ha azok csak emberi interakciókra, relációkra épülnének, instabilak volnának (Latour 1992). Ugyanakkor nem valószínű, hogy közvetlen hatásról lenne szó.

14 Ma már nyugodtan kijelenthető, hogy a Durkheim-iskola földrajztudománnyal szembeni fenntartásai javarészt nem voltak jogosak, s a retorika nagyobb részben a „területfoglalási” műveletek részeként értelmezendő.

térelméletet alkotni, mert a térbeliség nyelvezetét a saját korszakukban egyre inkább a földrajztudomány monopolizálta. Az így felfogott morfológia a társadalmi élet alapja, de nem tartalmi meghatározója.

A Durkheim-iskolában az osztályozás kapcsán sem alkottak önálló térelméletet, hanem általában az volt a cél, hogy megmagyarázzák, miként emelkedtek ki a társadalmi fejlődés kezdeti fokain álló emberi társadalmak a differenciálatlanság állapotából azáltal, hogy osztályozási rendszereket hoztak létre. A kettős osztályozás ezt a szerepet be tudta tölteni, ugyanakkor a tér (és az idő) kategóriája csupán egy speciális megjelenési formáját jelentette az alapvető differenciának, a szent és profán különbségének (szent és profán terek és időszakaszok). A komplexebb osztályozási rendszerekben – mint például az ausztráliai bennszülöttek vagy az indiánok esetében – a társadalmi egységeket szimbolizáló totemek alkották az osztályozási kategóriákat, és a terek (zónái, irányai) e főbb logikai kategóriák szerint tagolódtak a társadalmi reprezentációkban.

Lényeges érvek szólnak tehát amellet, hogy nem létezett durkheimi(ánus) térelmélet, hiszen sem a morfológiai, sem az osztályozáselméleti fejtegetéseknél nem önálló téma a tér, csak részaspektusa az átfogóbb összefüggéseknek. Ráadásul a két elméleti vonalat a megfogalmazások szintjén sem igazán kapcsolták össze egymással.¹⁵ Mindezek ellenére az az álláspontom, hogy kihámozhatók a Durkheim-iskola képviselőinek munkáiból olyan gondolatok, amelyek egy térelméletet alkothatnának, még ha e szálakat a szerzők általában nem is kötötték össze. Ennek a kipreparált, az utólagos értelmezés által némileg mesterségesen létrehozott térelméletnek három eleme van: *a)* a morfológiai viszonyok mint az anyagi világ és az emberek eloszlása közötti viszonyok, *b)* a társadalmi szerkezet, valamint *c)* a terekről alkotott képzetek. A három elem vagy szint között a durkheimiánusok feltételezése szerint minden társadalomban fennáll valamiféle kapcsolat, ugyanakkor az „elemi” szinteken szorosabb a köztük lévő összefüggés, hiszen a társadalmi struktúra, a csoport térbeli tagolódása és a terekről alkotott képzetek egymást tükrözik. Durkheim szerint ez az összefüggés a későbbiekben meglazul (Durkheim 2003 [1912]: 401), azonban feltételezhetően nem tűnik el teljesen.

A térelmélet három eleme közti közvetítés is fontos. Durkheim és a durkheimisták munkái alapján ezt a viszonyt kölcsönösként értelmezhetjük. Durkheim morfológiai tényekkel kapcsolatos odavetett megjegyzése (miszerint azok „konzolidált cselekvésmódok”) alapján a morfológiai tények jórészt emberi cselekvések eredményei (Durkheim 2000 [1894]: 279), az inuitok évszakonkénti morfológiája is emberi cselekvések eredménye (Mauss 2000 [1906]), de a gazdasági, politikai vagy vallási szféra térbeli elrendeződései is társadalmi folyamatok lecsapódásai (Halbwachs 2002 [1938]). A kapcsolat az ellenkező irányban is fennáll: a térbeli elrendeződések hatnak a társadalomra, és Durkheim szerint a morfológiai tények is rendelkeznek bizonyos kényszerítőerővel; Halbwachs alapján a fizikai terek képesek hozzájárulni társadalmi csoportok integrációjához. A társadalmi folyamatok és csoportok alakítják a terekről alkotott reprezentációkat, míg fordítva, a terekről alkotott reprezentációk is formálják a cselekvéseket (Durkheim 2003 [1912]: 301–303). A fizikai terekről emberi közvetítéssel kollektív reprezentációk keletkeznek, de a reprezentációk is formálják a fizikai tereket (Halbwachs 1992 [1941]). Ez a térelmélet Durkheim és Mauss osztályozástanulmányában, valamint a kései Halbwachs munkáiban került a legközelebb az explicit kifejtéshez.

¹⁵ Az Osztályozás-tanulmányban egy alkalommal fordul elő a morfológia kifejezése (Durkheim–Mauss 1978 [1903]: 315), *A vallási élet elemi formáiban* kétszer, az előszóban és a konklúziókban (Durkheim 2003 [1912]: 25, 384), de egyik alkalommal sem volt kiemelt szerepe.

HATÁSTÖRTÉNET ÉS JELENTŐSÉG

A Durkheim-iskola „térelméletének” helye kérdéses a kortárs társadalomtudományi diskurzusban. Habár ez a téma kétségtelenül összetett és alaposabb feldolgozást igényelne, itt csupán egy elnagyolt kép felvázolása lehetséges. Ennek érdekében néhány olyan monográfiát és tanulmánykötetet veszek szemügyre, amelyek fontosak, sokat hivatkoztak a térelméleti irodalomban. Mivel ez a téma nem csupán a szociológia sajátja, nem szociológiai műveket is beválogattam. Ez annyiban jogos eljárás, amennyiben a szociológiai művekben is hivatkoznak diszciplínán kívüli publikációkra, és fordítva. Egyrészt olyan publikációkat választottam, amelyek sokat hivatkoztak referenciapontok a térbeliséggel foglalkozó írásokban, másrészt olyanokat, amelyek – a tér iránti 1990-es és 2000-es évekbeli megnövekedett érdeklődés hatására – elemezték a térdiskurzust és/vagy értelmezték a klaszikus szövegeket, ami egyúttal kanonizációs munkát is jelent. A művek elektronikus változatában kulcsszavas kereséseket hajtottam végre.¹⁶ A találatok esetén ellenőriztem a kontextust, hogy tárgyalják-e, s ha igen, mennyire részletesen a társadalmi morfológia és osztályozás témakörét. Az eredményeket az 1. táblázat jeleníti meg.¹⁷

1. táblázat. Durkheim és a Durkheim-iskola térelméletének megjelenése néhány térelméleti kulcsműben

Név, mű	Morfológia	Osztályozás
Andrzej Zieleniec: Space and Social Theory (2007)		
Anthony Giddens: The Constitution of Society (1984)		
Barney Warf – Santa Arias (szerk.): Spatial Turn (2009)		
Edward Said: Orientalism (1978)		
Edward Soja: Postmodern Geographies (1989)		
Edward Soja: Thirdspace (1996)		
Henri Lefebvre: The Production of Space (1991 [1974])		
Jörg Dünne – Stephan Günzel (szerk.): Raumtheorie (2006)		
Kevin Lynch: The Image of the City (1960)		
Markus Schroer: Räume, Orte, Grenzen (2006)		
Martina Löw: Raumsoziologie (2001)		
Mike Crang – Nigel Thrift (szerk.): Thinking Space (2000)		
Rob Shields: Places on the Margin (1991)		
Stephan Günzel (szerk.): Raum (2010)		

Jelölések: üres mező: a kötet nem említi a témát; szürke: a kötet említi a témát, de nem tárgyalja részletesen; fekete: a kötet említi és érdemben tárgyalja is a témát.

A tekintetbe vett kötetek többsége említés szintjén sem foglalkozik a Durkheim-iskola térelméletével vagy annak valamelyik aspektusával. Olyan meghatározó szerzők nem tárgyalják vagy említik a durkheimianusokat térelméleti kontextusban, mint Edward Soja, Anthony Giddens vagy Edward Said.¹⁸ Andrzej Zieleniec kötete a

16 Az alábbi keresőkifejezéseket használtam: Durkheim, Mauss, Halbwachs, Hertz, Granet, morphology/Morphologie, classification/Klassifikation. Francia nyelvű műveket nyelvi korlátok miatt csak abban az esetben használtam, ahol nem létezik angol vagy német nyelvű kiadás.

17 Az alábbi tárgyalás csak a térelméleti hatásra vonatkozik. Jól ismert, hogy Durkheim és Mauss tanulmánya igen fontos volt az újabb tudásszociológia számára (Bloor 2005 [1982]), ahogyan az is, hogy Hertz jobb és bal oldallal kapcsolatos fejtegetései nagy visszhangot kaptak az antropológusok körében (Needham 1973).

18 Soja a *Postmodern Geographies*ben többször említi Durkheimet, de csak olyan szociológusként, aki kevés figyelmet szentelt a térnek, s helyette az időnek tulajdonított fontos szerepet (Soja 1989: 65, 72). A *morphology* kifejezés kétszer szerepel városi és térbeli morfológiaként (1989: 160, 195, 241), ám ezt a földrajzi elméletek mentén teszi, és semmi sem utal durkheimi befolyásra.

terek szociológiai elméleteit rekonstruálja – a téma miatt meglepő, hogy csak az említés szintjén jelenik meg a durkheimianus térelmélet két aspektusa. Ennek oka, hogy a szerző szerint Durkheim (Weberhez hasonlóan) voltaképpen negligálta a teret, s amikor mégis beszélt róla, akkor sem nyújtott alapos kifejtést. Durkheimnek és körének Zieleniec szerint ezért nem volt nagy hatása a jelenkori fontos szociológiai térelméletekre (Zieleniec 2007: 2–3). Henri Lefebvre a tér társadalmi termeléséről szóló alapvető művében nem említi egy helyen sem Durkheimet vagy munkatársait. Több alkalommal is utal ugyan térbeli morfológiára (Lefebvre 1991 [1974]: 94, 95, 317, 373, 380), de ez feltehetőleg nem durkheimi hatás. A társadalmi osztályozás kérdésköre is megjelenik a rövid említés szintjén Lefebvre-nél, aki érdekes módon E. E. Evans-Pritchardra hivatkozik, nem Durkheimékre. Mindez alapján úgy tűnik, Lefebvre alkalmanként felületesen említett néhány Durkheimék által felvetett problémát, ugyanakkor az explicit hivatkozás hiánya arra utal, hogy Durkheimék kis mértékű hatása, ha egyáltalán volt, csupán a fogalmak használatában jelent meg. Kevin Lynchnek a városi terek észleléséről és reprezentálásáról írt művében Maurice Halbwachsra hivatkozik néhány sor terjedelemben, tőle azt a gondolatot idézi fel, mely szerint a stabil fizikai elrendezések és a hozzájuk kapcsolt szimbolikák, reprezentációk a kollektív emlékezet alapját képezik, s ily módon társadalomintegráló hatásuk van (Lynch 1960: 126–127). Markus Schroer (2006: 3.1 fejezet) monográfiájában a terek szociológiai elméleteit rekonstruálja, Durkheim morfológiáját említi a *Munkamegosztás*-kötet kapcsán, de a kifejtés kevésbé részletes, az osztályozás problematikája részletes értelmezést kap. Martina Löw *Raumsoziologie*-jában a morfológia csak az említés szintjén szerepel, míg a szerző az osztályozást némileg részletesebben tárgyalja (Löw 2001: 55, 139–140), ugyanakkor egyik sem fontos referencia a kötet elméleti építkezése szempontjából. Rob Shields, a *Places on the Margin*ban több alkalommal is explicit módon hivatkozik Durkheim és Mauss tanulmányára (Shields 1991: 11, 29, 52, 83), ami nem is meglepő, hiszen a kötet a terekről alkotott reprezentációkat taglalja. A kötetnek azonban nem a durkheimi osztályozáselmélet a fő vonatkoztatási pontja, hanem Lefebvre, Foucault és Bourdieu vonatkozó munkái. A Stephan Günzel által szerkesztett *Raum* interdiszciplináris kötet, melynek célja, hogy az eltérő tudományágak bemutassák a tér kérdéséhez való viszonyukat. A szociológiáról írt rövid fejezetben a durkheimi morfológia említésre kerül, az osztályozás pedig relatíve részletesebb kifejtést kap (Kajatzke–Schroer 2010: 194–194). A kötetben Maurice Halbwachs kerül még említésre a kollektív emlékezet, terek és a(z emlékezeti) helyek összefüggésében a topográfiai fordulat és a történettudomány fejezetében (Wagner 2010: 100, Ebeling 2010: 121).

Összességében tehát az a kép alakul ki, hogy a Durkheim-iskola térrel kapcsolatos elgondolásai nem kaptak előkelő helyet a térrel foglalkozó újabb munkákban,¹⁹ hiszen még azok a művek sem szánnak jelentős szerepet neki, amelyekben említésre kerül, és amelyekben a téma miatt kézenfekvő volna a kapcsolódás ehhez a tradícióhoz. A viszonylagos mellőzöttség okairól csak feltételezések alkothatók. Feltehetőleg nagy súllyal esett a latba, hogy a durkheimianus térelméletnek nincs olyan rendszerezett kifejtése, mint például a Simmelnek (Simmel 1908: 9. fejezet). Emellett egyéb tudománytörténeti és-politikai tényezők is szerepet játszhattak. A 20. század második felétől a biológiai analógiákat alkalmazó megközelítéseket általában gyanakodva fogadják, ami a társadalmi morfológia fogalmát gyanússá tehetette. A Durkheim-iskola hatását valószínűleg az is korlátok közé szorította, hogy intézményes és elméleti befolyása Franciaországban és nemzetközi szinten is csökkent a két

¹⁹ De érdemes megemlíteni például Barry Schwartz (1981) *Vertical Classification* című művét, amely expliciten durkheimianus szellemiségben, s Hertzre is hivatkozva vizsgálja a hierarchikus osztályozás kérdéskörét. De a Bourdieu által leírt kabil ház elemzése is a durkheimi szellemiség továbbéléséről tanúskodik (Bourdieu 2009 [1963–1964]).

világháború között, és mire prominens témává vált a térbeliség, addigra más elméleti referenciapontok váltak fontosabbá. Mivel Durkheim és köre lényegében elzárkózott a földrajztudománytól, és többször is a szociológiai nézőpont primátusát szegezték szembe vele, talán nem meglepő, hogy ott nem alakult ki széles körű recepciója a durkheimiánus gondolatoknak, s főként nem a geográfia angolszász dominanciájú időszakában.

A hatástörténet korlátozottsága ellenére úgy vélem, a Durkheim-iskola térfelfogása a maga módján hatásos volt, és a mai megközelítések számára is érdekesek lehetnek. Több olyan gondolat is megjelenik a durkheimiánusok munkáiban, amelyek ma is fontosak a térbeliség szociológiája számára: hogy a tereknek szerkezete van, formálják a cselekvéseket;²⁰ emberi cselekvések eredményei, relacionális elrendeződéseket jelentenek, nem homogének, és egyes szegmensei vagy irányai eltérő értékkel rendelkeznek; hogy az egyes terekhez érzelmek kapcsolódnak; hogy a róluk alkotott társadalmi képzetek és reprezentációk befolyásolják a társadalmi életet és a cselekvéseket; hogy a térbeliség és a képzeletbeli topográfiák erősíthetik a csoportintegrációt és -identitást; stb. Emellett a társadalmi morfológia koncepciója frissnek bizonyul abban az értelemben, hogy az emberek és a materiális világ eloszlására utal, és ezzel párhuzamosan a kortárs cselekvőhálózat-elméleti térfelfogásban is emberek és nem emberek viszonyoszerű összekapcsolódásairól van szó (Latour 2005, vö. Fabók–Berki 2018). A materialitás és kollektív emlékezet halbwachsi összekapcsolása fontos volt az emlékezeti helyek Pierre Nora-i elmélete számára.

Térbeliség és társadalmiság viszonyának durkheimiánus keretezése az idézettségén túl jelentősnek bizonyult. Ha a szociológia az a tudomány, amely a társadalmat a társadalmival magyarázza, és ezt a szemléletmódot a legkülönbébb területekre alkalmazza, akkor nagyon is logikus az a törekvés, hogy ez a térbeliséggel összefüggésben is megtörténjen. Durkheimnek és munkatársainak a terek szociologizálását köszönheti a tudomány – akkor is, ha ez csupán egy szemléletmód meghonosítását jelentette,²¹ és e munka a hivatkozások számában kevésbé mutatkozik meg. Korunk nagyhatású megközelítései (például Lefebvre 1991 [1974], Löw 2001) mind a tér szociologizálásának köszönhetik a létüket.

20 Vagyis megjelenik mind a strukturális, mind a cselekvéseméleti nézőpont (Löw 2008, Berger 2018: 14. fejezet), bár kétségtelenül az előbbi a domináns.

21 Hasonlóan sokat tett a tér szociologizálásáért Simmel (1908, vö. Berger 2016).

HIVATKOZÁSOK

- Andrews, H. F. (1993) Durkheim and Social Morphology. In Stephen P. Turner (szerk.) *Emile Durkheim. Sociologist and Moralist*. London – New York: Routledge, 109–132. https://doi.org/10.4324/9780203168257_chapter_5.
- Berger V. (2015) Morfológia és kollektív emlékezet. A tér kategóriája Maurice Halbwachs szociológiájában. In Szabari V. – Takács E. (szerk.) *Vita publica. Tanulmányok Rényi Ágnes tiszteletére*. Budapest: ELTE TáTK, 12–34.
- Berger V. (2016) Georg Simmel térelmélete(i). *Szociológiai Szemle*, 26(2), 4–26. http://real.mtak.hu/51713/1/Berger_Viktor_veg.pdf.
- Berger V. (2018) *Térré szőtt társadalmiság. A tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. Budapest: L'Harmattan.
- Bloor, D. (2005 [1982]) Durkheim és Mauss újraolvasása. Az osztályozás és a tudásszociológia. In Fehér M. – Békés V. (szerk.) *Tudásszociológia szöveggyűjtemény*. Budapest: Typotex, 185–223.
- Bourdieu, P. (2009 [1963–1964]) A ház, avagy a megfordított világ. In Bourdieu, P.: *A gyakorlat elméletének vázlatja és három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág. 57–78.
- Bravo, M. T. (2006) Against Determinism. A Reassessment of Marcel Mauss' Essay on Seasonal Variations. *Études inuit/Inuit Studies*, 30(2), 33–49.
- Crang, M. – Thrift, N. (szerk.) (2000) *Thinking Space*. London, New York: Routledge.
- Döring, J. – Thielmann, T. (szerk.) (2008) *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: Transcript. <https://doi.org/10.14361/9783839406830>.
- Durkheim, É. (1982 [1899]) Social Morphology. In Lukes, S. (szerk.) *The Rules of Sociological Method*. New York – London – Toronto – Sydney: Free Press, 241–242. https://doi.org/10.1007/978-1-349-16939-9_14.
- Durkheim, É. (2000 [1894]) A szociológia módszertani szabályai (részlet). In Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest: Új Mandátum, 272–313.
- Durkheim, É. (2001 [1893]) *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, É. (2003 [1912]) *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/vallasi-elet-elemi/vallasi-elet-elemi.pdf>.
- Durkheim, É. – Mauss, M. (1978 [1903]) Az osztályozás néhány elemi formája. In Durkheim, É.: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: KJK, 253–334.
- Dünne, J. – Günzel, S. (szerk.) (2006) *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Ebeling, K. (2010) Historischer Raum: Archiv und Erinnerungsort. In Günzel, S. (szerk.) *Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler, 121–133.
- Fabók M. – Berki M. (2018) Relacionális-materiális térelméletek. A reprezentáción túl, szövevények hálójában. In Faragó L. (szerk.) *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest: Dialóg Campus.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration* Cambridge: Polity.
- Granet, M. (1958 [1929]) *Chinese Civilization*. New York: Meridian Books.
- Granet, M. (1993 [1934]) *Das chinesische Denken. Inhalt, Form, Charakter*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Günzel, S. (szerk.) (2010) *Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler.
- Halbwachs, M. (1991 [1950]) *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Halbwachs, M. (1992 [1941]) The Legendary Topography of the Gospels. In Halbwachs, M.: *On Collective Memory*. Coser, L. A. (szerk.). London – Chicago: Chicago University Press, 193–235.
- Halbwachs, M. (2002 [1938]) *Soziale Morphologie. Ausgewählte Schriften*. Egger, S. (szerk.) Konstanz: UVK.
- Hertz, R. (1973 [1909]) The Pre-eminence of the Right Hand. A Study in Religious Polarity. In Needham, R. (szerk.) *Right and Left. Essays on Dual Symbolic Classification*. Chicago – London: University of Chicago Press, 3–31. <https://doi.org/10.14318/hau3.2.024>.
- Kajatzke, L. – Schroer, M. (2010) Sozialer Raum: Verräumlichung. In Günzel, S. (szerk.) *Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler, 192–203.
- Latour, B. (1992) Where are the Missing Masses? In Bijker, W. E. – Law, J. (szerk.) *Shaping Technology/Building Society. Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge, MA: MIT Press, 225–258.
- Latour, B. (2005) *Reassembling the Social*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]) *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell.

- Löw, M. (2001) *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Löw, M. (2008) The Constitution of Space. The Structuration of Spaces Through the Simultaneity of Effect and Perception. *European Journal of Social Theory*, 11(1), 25–49.
- Lynch, K. (1960) *The Image of the City*. Cambridge, MA – London: The MIT Press. <https://doi.org/10.1177/1368431007085286>.
- Mauss, M. (Beuchat, H. közreműködésével) (2000 [1906]) Tanulmány az eszkimó társadalmak évszakonkénti változásairól. Társadalom-morfológiai tanulmány. In Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 449–535.
- Needham, R. (szerk.) (1973) *Right and Left. Essays on Dual Symbolic Classification*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Némedi D. (1996) *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest: Áron. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/durkheim-durkheim/durkheim-durkheim.pdf>.
- Némedi D. (2005) *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Pál E. (2004) „Társadalmi evolúció” és „organizmus”, avagy mire jók a metaforák? In Somlai P. (szerk.) *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Budapest: Napvilág, 95–116.
- Said, E. (1978) *Orientalism*. London: Routledge – Kegan Paul. (Magyarul: *Orientalizmus*. Budapest: Európa, 2000.)
- Schroer, M. (2006) *Räume, Orte, Grenzen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schwartz, B. (1981) *Vertical Classification. A Study in Structuralism and the Sociology of Knowledge*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Shields, R. (1991) *Places on the Margin. Alternative Geographies of Modernity*. London – New York: Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9781315003269>.
- Simmel, G. (1908) *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlin: Duncker & Humblot. <http://socio.ch/sim/soziologie/index.htm>, <https://doi.org/10.3790/978-3-428-53725-9>.
- Soja, E. W. (1989) *Postmodern Geographies*. London – New York: Verso.
- Soja, E. W. (1996) *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford, UK: Blackwell.
- Wagner, K. (2010) Topographical Turn. In Günzel, S. (szerk.) *Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler, 100–109.
- Warf, B. – Arias, S. (2009) *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203891308>.
- Zieleniec, A. (2007) *Space and Social Theory*. Los Angeles – London – Újdelhi – Szingapúr: Sage. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446215784>.